

Bohuslav Litera

„DRUHÁ REVOLUCE“

Stalinská transformace
v Sovětském svazu 1928-1934

edice **bod**

Bohuslav Litera

„DRUHÁ REVOLUCE“

Stalinská transformace
sovětského svazu 1928–1934

DOKOŘÁN

Bohuslav Litera
„DRUHÁ REVOLUCE“

Stalinská transformace sovětského svazu 1928–1934

© Bohuslav Litera, 2013

Publikace vznikla s podporou výzkumného záměru Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy č. MSM0021620841 a navazujících projektů.

Recenzovali: prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc., PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Michaela Pohlreichová.

Grafická úprava, obálka a sazba (pdf) Miloš Jirsa.

Konverze do elektronické verze Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 622. publikaci (113. elektronická).

ISBN 978-80-7363-571-8

Obsah

I.	Úvod	7
II.	Konfliktní cesta ke „druhé revoluci“	23
1.	Sváry o další vývoj. NEP a válečná hrozba	23
2.	Poslední fáze vnitrostranického boje: odstranění tzv. pravice bolševické strany	38
III.	Revoluce „shora“: industrializace	47
1.	První pětiletka	47
2.	Nový systém řízení národního hospodářství.....	54
3.	Krize pětiletky	60
IV.	Ovládnutí venkova kolektivizací zemědělství	67
1.	Kampaň proti kulakům.....	70
2.	Chaos na venkově.....	77
3.	Hladomor.....	83
4.	Pozdní pokusy o změny	86
V.	Vznik systému táborů GULAG, krize vnitřní bezpečnosti	92
VI.	Výsledky urychlené modernizace	99
1.	Stav ekonomiky	99
2.	Industrializace a transformace Rudé armády.....	101
3.	Dopady „druhé revoluce“ na sociální sféru, kulturu a vědu; další represe.....	106
4.	Neplánované důsledky „druhé revoluce“	119
VII.	Změna paradigmat zahraniční politiky	131
VIII.	Závěr	141
	Poznámky	155
	Seznam zkratk	172
	Summary.....	173
	Seznam pramenů a literatury	175
	Jmenný rejstřík	180

Úvod

Koncem 20. let minulého století zahájila bolševická strana Sovětského svazu¹ řadu tzv. socialistických ofenziv – kampaní, kterými opětovně, po necelém jednom desetiletí relativního klidu, zcela přeměnila sociálně ekonomický systém země. Během několika roků začala být tvrdým tlakem „shora“ maximálně urychleně modernizována ekonomika, opět se zásadně změnily vlastnické vztahy, v nichž bylo téměř úplně potlačeno soukromé vlastnictví a výrazně se změnilo sociální složení obyvatelstva, z něhož byly represemi vyloučeny některé jeho vrstvy. Stalinská diktatura v zemi pak nastolila ekonomický model zcela nekompatibilní s ostatním světem.

Ve 20. letech byl Sovětský svaz zaostalou zemědělsko-průmyslovou zemí, která měla sice velký potenciál v podobě rozsáhlých přírodních zdrojů a surovin, avšak slabý a zastaralý průmysl a primitivní zemědělství, které bylo rozdrobeno do asi 25 milionů rolnických hospodářství. Koncem 30. let z nich zůstalo již jen minimální množství. Zemědělství bylo násilím zreorganizováno do velkých zemědělských podniků, ať již kolchozů, či sovchozů. Polovina všeho obyvatelstva byla koncem 20. let negramotná, i když v teritoriálním rozložení negramotnosti existovaly velké rozdíly.²

Zdá se, že to byla tzv. válečná hrozba z let 1926–1927, která stalinskému oligarchickému režimu Sovětského svazu jasně demonstrovala, že přes nezpochybnitelné úspěchy Nové hospodářské politiky (NEP), je země stále mimořádně zaostalá a má jen slabou armádu s malou schopností zajistit její obranu. Změnit poměry však vyžadovalo rychle vybudovat širokou průmyslovou základnu, na níž by bylo možné radikálně modernizovat zbrojní průmysl a reorganizovat armádu.

V Sovětském svazu proběhly v následujícím období, během několika málo roků, tlakem „shora“ svým způsobem obdobné procesy, které v některých jiných zemích probíhaly celá staletí, tj. především industrializace a uvolnění rolníků jako pracovní síly pro ni. Industrializaci pojalo stalinské politbyro jako tzv. socialistickou industrializaci, tj. takovou, která byla zaměřená na investičně a časově velmi náročnou výstavbu těžkého průmyslu.

Mimořádně velké investice věnované na rozvoj průmyslové výroby zvýšily její hodnotu v daném období téměř čtyřikrát. Režim položil důraz na co nejrychlejší rozvoj tzv. výroby výrobních prostředků. Z jejich růstu těžilo do jisté míry posléze také samotné zemědělství, armáda a hlavně další odvětví ekonomiky. Koncem 30. let se Sovětský svaz stal průmyslovou a vojenskou mocností. Sovětský národní důchod počítaný ve stálých cenách roku 1937 vzrostl z 123,7 miliard rublů v roce 1928 na 135,7 miliard v roce 1932 a 250 miliard v roce 1940.³

Díky státnímu plánování, resp. daleko spíše vojensko-byrokratickému řízení země, měl stalinský systém sice výkonu velkého mobilizačního potenciálu, kdy vedení země, resp. Stalin sám, mohli podle potřeby okamžitě měnit priority a směřovat finanční a další prostředky na dosažení aktuálního naléhavého cíle, avšak současně vyžadoval stálou pozornost a kontrolu stranických orgánů všech úrovní. Jeho velkým negativem, které se projevilo zvláště až v průběhu dalších let, bylo maximalistické upřednostňování kvantity před kvalitou, které mj. vedlo k obrovskému plýtvání a řadě dalších aspektů, jejichž negativní důsledky v 70. a 80. letech minulého století vyústily v ekonomickou krizi. Druhá světová válka sice urychlila kvazimodernizaci země, avšak samo vítězství Sovětského svazu nad nacistickým Německem jako by plně potvrdzovalo správnost přístupů z 30. let, a zcela proto minimalizovalo tlaky na úpravy či změnu systému. Ten zůstal více méně zakonzervován po další téměř půlstoletí. V době

Stalinovy smrti (1953) byl však Sovětský svaz ekonomickou a vojenskou mocností, s níž soupeřily pouze Spojené státy. Velmoc se změnila v supervelmoc.

Stalinova modernizační kampaň, některými autory považovaná za jeden z nejpozoruhodnějších počinů 20. století, však současně patřila k jednomu z nejbrutálnějších období. Úspěchy ekonomiky byly vykoupeny miliony lidských obětí. Víra, že budují lepší, socialistickou a komunistickou společnost bez vykořisťování, silný Sovětský svaz schopný zajistit jim bezpečnost i slibovaný blahobyť, motivovala lidi k obětem při uskutečňování socialistické industrializace a kolektivizace, k budování nových továren a měst „na zelené louce“ i kampaním za likvidaci ngramotnosti, ale také k útokům proti církvím a náboženství, jež bylo považováno za „opium lidstva“, k likvidaci kostelů, klášterů, mešit a synagog, a v neposlední řadě také k represím vůči celým vrstvám obyvatelstva.

Tato tzv. druhá revoluce, jak Lev D. Trockij nazval z exilu všechny dramatické přeměny, způsobila velkou urbanizaci, ale také výraznou likvidaci ngramotnosti a zvýšení vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Železniční a letecká doprava propojila dosud stále izolované části země. Cena, kterou však obyvatelstvo zaplatilo za tuto maximálně urychlenou modernizaci, byla obrovská. Bolševická strana v čele se Stalinem silou zlikvidovala soukromé vlastnictví a celé sociální vrstvy skončily v nově založeném tzv. souostroví GULAG, systému pracovních táborů, nebo ve vysídlenec-kých koloniích. Rozvrácené zemědělství spolu se špatnou úrodou způsobily v letech 1932–1933 rozsáhlý hladomor, během něhož zahynulo několik milionů lidí. V průběhu tohoto období se také sovětský režim změnil z autoritativního ve stalinský totalitární systém, ve vojensko-byrokratický stát, jenž byl řízen se stále větším podílem represí a násilí.

Stalin se v průběhu vnitrostranických bojů 20. let prosadil za vůdce „kolektivního vedení strany“, které mělo oli-

garchický charakter, stranu a stát ovládala malá skupinka nejvyšších funkcionářů, avšak teprve přelom 20. a 30. let, kdy postupně odstranil představitele tzv. pravé úchyvky reprezentované Nikolajem I. Bucharinem, Alexejem I. Rykovem, Michaiem P. Tomským a řadou dalších členů strany, znamenal zlom. Stalin již na vrcholu bolševické strany neměl žádného konkurenta, nebyla zde žádná osobnost, jež by s ním mohla vlivem soupeřit. Patrně nejlepší současný znalec Stalina a stalinismu, ruský historik Oleg V. Chlevňuk, v této věci podtrhl, že jeho postavení ještě nebylo absolutně pevné. Stalinova politická budoucnost podle něj závisela na jeho schopnosti realizovat svoji politickou linii, která v letech 1928–1929 vyústila v plány urychlené industrializace, nuceného začlenění rolníků do kolchozů a opětovného vyzdvihování významu a trvání třídního boje.⁴

Ekonomický rozvrat doprovázený protesty obyvatelstva a celkovým neklidem, postihujícím dokonce i řady vládnoucí strany, přiměly Stalina k realističtějšímu přístupu, k tomu, aby se na přelomu let 1933–1934 vzdal nejradikálnějších výstřelků. Krize a problémy při realizaci „velkého skoku“ sice objektivně oslabovaly Stalinovo postavení, avšak v zemi a v samotné bolševické straně neexistovaly žádné síly a osobnosti, které by takové možnosti mohly využít. Politbyro a aparáty bolševické strany se naopak z obav před chaosem a možným krachem nastoupené politiky semkly kolem Stalinovy osobnosti, což zpětně jen posílilo posun od oligarchické vlády k diktatuře jediného člověka: Stalina.⁵ Stalinová transformace byla předmětem do značné míry ideologicky podbarvených sporů; dnes, kdy v postsovětském prostoru existuje 15 nástupnických států, se řada z nich snaží zakotvit svoji vlastní existenci a formovat národní identitu. Využívají v plné míře možností, které jim skýtá historie a její interpretace, či často spíše dezinterpretace, k posilování nacionalismů, včetně ruského, a vytváření nových legend. Proto se autor pokoušel vycházet především z dostupných

dokumentů a edic materiálů. Cílem publikace také není posuzovat toto období sovětské historie z morálního hlediska či po linii dobro-zlo.

Hlavní masa dostupných archivních materiálů k činnosti nejvyššího orgánu VKS(b) a fakticky celého Sovětského svazu – politbyra ÚV VKS(b), se nachází v bývalém sovětském ústředním stranickém archivu KSSS, dnes v Rossijskom gosudarstvennom archive socialno-političeskoj istorii, RGASPI, ve fondu 17, opis 3, kde jsou deponovány protokoly zasedání politbyra, resp. jeho usnesení.⁶ Usnesení, která byla přísně tajná, jsou vyčleněna a jako „osobyje papki“ se nalézají v RGASPI (fond 17, opis 162). Některá z nich, jež se týkala činnosti mezinárodních záležitostí a zahraniční politiky SSSR, činnosti bezpečnostních a represivních orgánů, případně dalších zvláště „zajímavých“ témat, byla již publikována.⁷ Skutečný stav je však daleko složitější. Do RGASPI byly již předány originální protokoly, z nichž jsou patrné změny, kterými procházely návrhy usnesení, a je možné podle nich do jisté míry vysledovat proces přijímání příslušného usnesení.⁸ Každý návrh usnesení, resp. projednávanou otázku doprovázela větší či menší suma podkladových materiálů k danému problému. Některé z nich se již sporadicky objevují jako přílohy v „osobych papkach“, avšak drtivá masa těchto mimořádně důležitých dokumentů, na jejichž základě činilo politbyro svá rozhodnutí, však zůstává v prakticky nepřístupném archivu prezidenta Ruské federace, který vznikl právě na základě archivu politbyra.⁹ Přístupné jsou však osobní fondy hlavních aktérů: mj. Stalina, Molotova, Vorošilova, Mikojana aj.

Jedním z charakteristických rysů sovětské éry je téměř absence pamětí vysokých funkcionářů. Odráží se zde specifikum Sovětského svazu, zvláště stalinského, kdy zanechávat osobní vzpomínky na minulost či své osobní pohledy bylo zcela nežádoucí. Většina z několika publikovaných memoárů vznikla až o desetiletí později a je otázkou jejich vznik i kvali-

ta. „Našeho“ období se příliš nedotýká žádná z několika verzí pamětí N. S. Chruščova¹⁰ či A. I. Mikojana,¹¹ ani černobílé a téměř bezcenné vzpomínky Lazara Kaganoviče,¹² v nichž autor nastínil jen strnulý stalinský pohled na minulost.

Pochopit stalinismus však pomáhají práce, spadající do oblasti tzv. oral history, tj. záznamy besed F. Čujeva s bývalými nejvyššími činiteli Vjačeslavem M. Molotovem a Lazarem Kaganovičem,¹³ a záznamy z besed historika G. A. Kumaněva s dalšími činiteli stalinské epochy.¹⁴ V poslední z uvedených prací „Govorjat stalinskije narkomy“ Kumaněv zveřejnil své záznamy besed se sovětskými vládními činiteli, kteří se stali komisaři ve velmi raném věku až koncem 30. let či v letech 1940–1941, tedy po tzv. velkém teroru z let 1937–1938. V jejich vzpomínkách a epizodách se však výtečně zobrazuje Stalinovo tehdejší chování, jeho myšlení a postupy.

Zajímavým, byť ne příliš obvyklým pramenem je korespondence, kterou mezi sebou vedli stalinští předáci a která se zachovala v jejich osobních fondech a byla do velké míry publikována.¹⁵ Je však velmi roztříštěná, neboť ji sovětští předáci využívali především v době, kdy pobývali na dovolené mimo Moskvu nebo při častých kolapsech telefonní sítě. V této souvislosti je mimořádně zajímavá korespondence Stalina s Kaganovičem z let 1931–1936, která zahrnuje vždy několik týdnů Stalinova pobytu mimo Moskvu, které každý rok trávil na jihu země. V Moskvě ho zastupoval právě Lazar Kaganovič, který si od Stalina nechával schválit každé rozhodnutí. Korespondence proto zahrnuje nejen materiály, které posílal Stalinovi, ale především Stalinovy vlastní odpovědi a reakce. Jedná se o cennou edici hlavně z toho důvodu, že obsahuje Stalinovy reakce na řešené záležitosti, a jako jedna z mála edic tak poodhaluje nejen Stalinovo myšlení a postoje, ale také nastiňuje, byť neúplně, velice obsáhlou paletu záležitostí, o kterých Stalin osobně rozhodoval.

Důležitým pramenem zůstávají oficiální vydání Stalinových spisů. Bez ohledu na všechny úpravy projevů a článků se

jedná o cenný zdroj informací o tom, co Stalin chtěl, aby bylo zveřejněno, jak podával své interpretace jevů a událostí a určoval správnou stranickou linii. Základní usnesení stranických orgánů, sjezdů bolševické strany a zasedání plén ÚV VKS(b) podává řada „KPSS v rezolucijach...“.¹⁶

Archivní revoluce, která proběhla v Rusku v 90. letech, postavila bádání o stalinismu a všech aspektech vývoje Sovětského svazu na reálnou bázi. Jednou z klíčových řad pro osvětlení vnitrostranických poměrů v bolševické straně a politiky stalinské frakce je pětisvazková edice „Kak lomali NEP“,¹⁷ která obsahuje stenogramy klíčových plén ústředního výboru bolševické strany od dubna 1928 do listopadu 1929,¹⁸ na nichž stalinská frakce prosazovala své představy a vedla boj proti těm, které označila za „pravé nebezpečí“ a postupně je vytěsňovala z nejvyšších stranických orgánů. Stenogramy zasedání navíc doplňují rezoluce přijaté plény a řada dalších, často tajných, dokumentů v přílohách. V této souvislosti je nutné upozornit na třísvazkovou edici „Politbjuro CK RKP(b)-VKP(b). Povestki dňa zasedanij“,¹⁹ což je vlastně chronologický přehled všech zasedání politbyra a jejich obsahu, včetně těch, jejichž usnesení byla schvalována *per rol-lam*. Vzhledem k množství projednávaných otázek editoři bohužel nemohli uvádět konkrétní náplň projednávané záležitosti, a již vůbec ne rozhodnutí politbyra. Proto se zde setkáváme jen s málo říkajícími nadpisy, tak jak jsou uvedeny v archivních materiálech, jako záležitosti NKVD, lidového komisariátu obrany a jiné. Důležitá jsou ovšem sama o sobě data zasedání politbyra, jejich frekvence apod.

Vzhledem k tomu, že největší část obyvatelstva tvořili rolníci a že na ně dopadla plná tíže násilné kolektivizace a jejích důsledků, stejně tak i kvůli jisté „atraktivitě“ tématu, věnovali ruští i zahraniční odborníci velkou pozornost právě rolnictvu a kolektivizaci. Dělo se tak i proto, že uvedená problematika byla sovětským režimem zobrazována a interpretována v jeho intencích a řada problémů byla tabuizována.

Uvedené období let 1928–1934, pokud se týkalo jeho líčení, bylo obklopeno nejen ideologickou, ale i skutečnou bariérou v přístupu k dokumentům a materiálům. Výrazně se ho proto dotkla archivní revoluce. Nicméně již mezi lety 1951–1991 bylo v Sovětském svazu vydáno na 58 sborníků dokumentů řady „Istorija kollektivizacii selskogo chozjajstva“, které mapovaly průběh kolektivizace prakticky ve všech svazových i autonomních republikách Sovětského svazu a také v řadě regionů a oblastí.²⁰ Posledních šest sborníků edice vyšlo až v letech 1989–1991. Jejich důležitost spočívá v tom, že již zahájily publikování do té doby nepřístupných archivních materiálů.²¹

Na publikování nových materiálů se zaměřil také autor-ský kolektiv pětidílné edice „Tragedija sovetskoj děrevni“.²² Jednalo se především o nucené „výkupy“ obilí, které vytvářely na venkově velice napjatou situaci a vedly ke střetům na vrcholu bolševické strany, dále boj proti kulakům, který se stal hlavním nástrojem v podřizování venkova straně, a vlastní průběh kolektivizace, jenž byl sám o sobě krajně dramatický, její jednotlivé fáze apod. Publikovaná masa materiálů umožnila identifikovat osoby a orgány, které iniciovaly přijetí toho kterého usnesení, způsoby, jakými se usnesení ve vrcholných orgánech VKS(b) přijímala, osvětlit jejich realizaci v praxi, ale také identifikovat odpor, který byl politice bolševické strany kladen na venkově a nejen tam. Na uvedenou řadu tematicky navázala další velká edice – „Sovetskaja děrevňa glazami VČK-OGPU-NKVD. 1918–1939“.²³ Chronologický záběr edice je širší a sahá prakticky až do doby, kdy bolševická strana převzala moc. Hlavním cílem edice bylo publikování materiálů bezpečnostních složek, jejich svodek a dalších hlášení o situaci na venkově, včetně postojů a nálad rolníků. Vzhledem k tomu, že jedním z hlavních úkolů sovětských bezpečnostních orgánů bylo zajistit další toky informací pro nejvyšší stranické orgány, jejich svodky a další materiály náležely k těm, na jejichž základě sovětské orgány a Stalin

osobně přijímali rozhodnutí. Ovlivňovaly tedy nejen formulování politiky bolševické strany, ale díky tomu, že obsahovaly informace o jedincích, také jejich osudy.

Procesy urychlené socialistické industrializace zajímaly sovětskou historiografii i z toho důvodu, že neskýtaly pohled na tak kontroverzní události, jako byla například kolektivizace, ale na ekonomickém a průmyslovém vývoji bylo možné dokumentovat úspěchy socialismu. Nebyla jí však věnována žádná velká edice. Klíčovou edicí proto stále zůstává čtyřdílná řada „Istorija industrializacii SSSR, 1926–1941gg.“,²⁴ doplněná dokumenty, které mapovaly industrializaci v jednotlivých regionech, nebo těmi, jež vyšly v jiných edicích. Pro osvětlení základních oficiálních ukazatelů pětiletok slouží kromě usnesení sjezdů bolševické strany oficiální prezentace plánů. V případě první pětiletky (1929–1932) je to zvláště kniha Gregorije T. Grinka.²⁵ Autor v té době zastával funkci náměstka Státní plánovací komise, Gosplanu, a na jeho knize, byť jasně propagandisticky zaměřené, je patrná kvalita, ačkoli se pohyboval v prostoru vymezeném plánem. Jako materiál pro druhou pětiletku může sloužit překlad referátu předsedy sovětské vlády Vjačeslava M. Molotova na XVII. sjezdu VKS(b) v únoru 1934, který schválil cíle plánu.²⁶ Vzhledem k tomu, že se jedná o celkem vzácný tisk, je pochopitelné nutné sáhnout po jiném zdroji.

Archivní revoluce v Rusku umožnila do značné míry odhalit fungování, strukturu a činnost represivních orgánů, od Mimořádné komise pro boj se sabotáží a kontrarevolucí (VČK) po NKVD, a publikovat v tomto směru kvanta dokumentů, zvláště když byl bezpečnostním orgánům podřízen systém táborů GULAG. Jednou z prvních vydaných prací byl sborník dokumentů a materiálů „Lubjanka“,²⁷ který přinesl 33 podstatných dokumentů týkajících se vývoje a struktury bezpečnostně represivních orgánů a také stručné biografie komisařů vnitra, státní bezpečnosti a jejich náměstků z let 1934–1960. Mimořádně cenným oddílem této publikace je

úvodní studie o rozsahu více než 150 stran, v níž editoři práce A. I. Kokurin a N. V. Petrov podali koncentrovaný přehled vývoje ústředních bezpečnostních orgánů, změn a reform (byť často spíše jen formálních), které spočívaly ve slučování či rozdělování komisariátů. Studie poprvé podala ucelený přehled těchto změn a spolu s dokumenty ukázala celou šíři aktivit bezpečnostně represivních orgánů. O šest let později vyšla další edice „Lubjanka. Stalin i VČK-GPU-OGPU-NKVD“,²⁸ která vychází z publikování dokumentů a materiálů obsažených ve Stalinově osobním archivu. Cílem bylo pokusit se osvětlit vztah mezi Stalinem a tajnou policií v průběhu jednoho a půl rozhodujících desetiletí existence SSSR. Archivářům se podařilo nastínit rozhodující roli Stalina při rozšiřování záběru činnosti bezpečnostních složek do nových oblastí, a jejich přeměnu v jeden z nejdůležitějších orgánů upevňování jeho moci a prosazování stalinské transformace země. OGPU se právě v průběhu první pětiletky dotvořila v mocný operativně-vojenský orgán, jemuž byla kromě uniformované milice podřízena tajná policie, pohraniční vojska, jednotky ochranky a vnitřní vojska, a kumulovala i řadu dalších funkcí.

Tajná policie sehrála svým způsobem možná dokonce rozhodující roli při prosazování násilné kolektivizace, a právě ta a metody násilného vystěhovávání rolníků do táborů nucených prací se „zasloužily“ o vytvoření systému táborů GULAG. V dubnu 1930 byla totiž v rámci OGPU zřízena správa nápravně-výchovných táborů (ULAG), která ovšem díky mimořádnému nárůstu táborů a vězňů byla již k 1. říjnu téhož roku přeměněna v hlavní správu (GULAG). Té byla určena edice „GULAG (Glavnoje upravlenije lagerej)“,²⁹ která obsahuje více než 170 dokumentů osvětlujících trestní politiku sovětského státu, včetně zveřejnění rozkazu 00447 z 30. července 1937, kterým NKVD zahájila masakry tzv. velkého teroru v letech 1937 až 1938. Dále podává nástin vývoje organizace GULAGu, včetně režimu v táborech a pracovního

nasazení. Svým způsobem velmi výrazným rozpracováním uvedené problematiky bylo publikování sedmisvazkové edice „Istorija stalinskogo Gulaga“,³⁰ která obsahuje velké množství dokumentů snad ke všem důležitějším aspektům existence a vývoje soustavy GULAGu. Řada z nich vychází z dalšího osvětlení hlavního faktoru, který se o systém, jeho vznik, existenci a rozvoj zasloužil, a to stalinských represí, konkrétně zprvu násilné kolektivizace.

Literatura zkoumající problematiku stalinismu by dnes již zaplnila solidně velkou knihovnu. I když ji časově omezíme na stalinskou transformaci Sovětského svazu, tedy na konec 20. a začátek 30. let, zůstane nám stále obsáhlá historiografie daná významem tehdejších událostí. Právě autoři těchto publikací v 90. letech plně čerpali z otevřených ruských archivů, které umožnily výzkum i v dříve zcela uzavřených fondech, a těžili i z tištěných edic. Takový výzkum vedl k potvrzení či naopak k eliminování některých teorií, které měly často až spíše spekulativní charakter, a do bádání vnesl realismus. Analytické práce pak doplňoval rostoucí počet prací syntetických. Rozbor historiografie publikované až do počátku prvního desetiletí našeho století podal Emil Voráček ve studii „Stalinismus a Sovětský svaz“.³¹ Vývoj anglosaské, resp. hlavně americké historiografie a sovětologie, zaměřené na stalinismus, analyzoval Mark Edele ve své knize *Stalinist society 1928-1953*.³² Z nové německé historiografie uvedme jen solidní, rozsáhlou (i když bez většího archivního výzkumu)³³ a svým způsobem již klasickou práci Manfreda Hildermeiera či mladšího autora Jörga Baberowského, který sice využil archivních pramenů, avšak výrazně se soustředil na druhou polovinu 30. let a na období tzv. velkého teroru.³⁴ Obdobně se na stalinský teror 30. let, tedy na období spíše mimo náš zájem, soustřeďuje francouzský badatel Nicolas Werth.³⁵

V prvním desetiletí nového tisíciletí se potenciál daný otevřením ruských archivů již poněkud vyčerpал a začaly vy-

cházet práce spíše syntetické. V jistém smyslu se o velkou syntézu ruských, sovětských a opět ruských dějin pokusily třísvazkové *Cambridge History of Russia*, z nichž třetí svazek je věnován dějinám země ve 20. století.³⁶ Nejedná se ovšem o klasickou syntézu, nýbrž o sborník statí renomovaných autorů, který pokrývá celé století s tím, že však jen velmi slabě akcentuje zásadní periodické předěly, které rozbíjejí ruskou historii na relativně jasně definovatelná a často i velmi odlišná období. V práci je zařazeno 13 takto chápaných chronologických statí (autory jsou mj. David R. Shearer, John Barber, Mark Harrison, Yoram Gorlizki, Oleg Chlevňuk, William Taubman, Stephen Hanson a Archie Brown) na něž navazuje dalších 12 problémových studií, jejichž autoři analyzovali problémové okruhy: od ekonomiky a přeměn venkova a rolnictva přes vývoj a změny dělnické třídy a industrializaci po kulturu či zahraniční politiku.

Vzhledem k tomu, že drastické sociálně ekonomické změny tvořily především v době od konce 20. do poloviny 30. let hlavní náplň v další transformaci Sovětského svazu, pozornost řady anglosaských autorů se zaměřila právě na tuto oblast. Především vyšel již pátý svazek zatím pětidílné průkopnické řady *The Industrialisation of Soviet Russia*.³⁷ Autoři publikace již mohli využít novou situaci, a proto svoji práci založili na výrazném využití archivních materiálů i tištěných edic. Na jejich základě se mohli kvalifikovaně vyslovit k některým dnes již zpolitizovaným problémům, zvláště k problematice hladomoru. Na rozdíl od některých autorů, mj. Roberta Tuckera, zastávající názor, že Stalin hladomor, způsobený mimo jiné jeho katastrofální politikou na venkově, nechtěl (byl pro něj i neočekávaný a nežádoucí) a že sovětský režim s ním chtěl bojovat. I tak však autoři činí Stalina v otázce hladomoru plně odpovědným. V této souvislosti upozorňují na řadu faktorů, které jej způsobily,³⁸ a zastávají tedy v podstatě stejné postoje jako většina současných badatelů ze třetích zemí, jež stojí mimo Rusko a Ukrajinu.

Násilná kolektivizace sovětského zemědělství s důrazem položeným na postižení represivních metod a jejich následků byla předmětem práce N. A. Ivnického.³⁹ Stálé pozornosti se těší výzkum represivních orgánů stalinského režimu, pracovních táborů systému GULAG a stále také velmi složitá problematika tzv. velkého teroru let 1937–1938 i předchozích let. Ten je však již časově poněkud za hranicemi stalinské transformace země, i když podle některých náznaků byl její odloženou součástí, resp. možnou přípravou na nový válečný konflikt.⁴⁰

Výsledky výzkumu stalinské éry v ruských archivech se promítly roku 2009 v publikování tří knih, jejichž relativně jednotícím tématem byl výzkum bezpečnostně-represivních orgánů ve stalinském Sovětském svazu a použití teroru jako nástroje sociálního inženýrství. Policie, resp. represe, sloužily jako nástroje přeměny společnosti a státu. V souladu se svými představami a proklamovanou politikou je stalinský režim využil k zajištění „vítězství socialismu“ v Sovětském svazu. Konkrétně se jedná o práce Paula Hangeloha, Davida Shearera a Paula R. Gregoryho.⁴¹ Každý z nich pochopitelně přistupuje k problematice z poněkud jiného zorného úhlu. P. Hangeloh položil například větší důraz na politickou represi, ale současně podal také velmi užitečný rozbor činnosti normální milice (uniformovaná policie). Upozornil zde mimo jiné na skutečnost, že jen v letech 1935 až 1936 milice zatkla a vyhostila z měst asi 600 až 800 tisíc lidí jako „sociálně škodlivé elementy“ a 250 tisíc z nich poslala do GULAGu. To vše po předchozích vlnách pasportizací, které měly města od těchto lidí očistit, neboť se jich režim obával a považoval je za základ páté kolony potlačených, avšak velmi četných nepřátel, kteří by v případě oslabení stalinského režimu, např. za války, mohli vyvolat nepokoje či dokonce povstání proti němu. Nahlíženo z takového zorného úhlu, by se pak mohl velký teror let 1937–1938 jevit také jako nástroj k jejich likvidaci. R. Shearer v této souvis-

losti zdůraznil, že to byla právě pasportizace a administrativa s ní spojená, jež proměnily NKVD z organizace boje proti politickým nepřátelům v organizaci masového sociálního inženýrství.

Jen málo světových historických osobností vyvolává takové kontroverze, spekulace a hledání motivů jako Stalin. Hiroaki Kuromiya ve své malé biografii Stalina oprávněně zdůrazňuje, že pro Stalina byla politika všechno, že pro ni žil a podřídil jí absolutně všechno, od osobního života po ideologii.⁴² Bylo proto možné, aby Stalin, jak to i činil, kolísal mezi revolucionářem a realistou, snílkem a cynikem. Stalin podle Kuromiyi sice litoval ztrát způsobených násilnou kolektivizací, ale současně pevně věřil ve státní kontrolu venkova.⁴³ Kevin McDermott se více zaměřil na procesy, které Stalina ovlivnily, a na jeho politiku, resp. přístupy k jednotlivým problémům.⁴⁴ Podtrhl, že jeho postoje ovlivnila válka, v níž se zrodil revoluční režim. Odtud také plynula Stalinova ochota uchylovat se k represím a násilí, ale také přesvědčení o „nevyhnutelnosti války“ s kapitalistickými státy, které zformuloval již V. I. Lenin ve své práci *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*.⁴⁵

V roce 2003 uspořádala British Study Group on the Russian Revolution svoji již 29. každoroční konferenci, jež byla věnována 50. výročí úmrtí J. V. Stalina. Z příspěvků konference vzešel sborník 14 výtečných statí, v nichž jejich autoři, již náležejí k předním odborníkům, analyzovali nejrůznější aspekty Stalinovy osobnosti.⁴⁶ Již v úvodu editoři knihy Sarah Daviesová a James Harris konstatovali, že se stále více ukazuje, že byl Stalin velmi protikladnou a komplexní postavou.⁴⁷ Jednotliví autoři (Eric van Ree, David Priestland, Ethan Pollock, Jeremy Smith) sice upozornili na to, že marxistická ideologie ovládala Stalinův světový názor, projevy i skutky, ale na druhé straně také ukázali stalinskou rusifikaci marxismu (van Ree), růst jeho kultu osobnosti, jehož prostřednictvím chtěla vládnoucí klika vyvolat dojem legitimacy (David Bran-

derberg), ale také výrazné rysy byzantinismu v sovětské politice, ideologii a propagandě.

Původní českou práci věnovanou sovětskému totalitarismu, v níž hraje stalinismus ústřední roli, vydal Michal Reiman.⁴⁸ V souvislosti s přechodem sovětského politického systému ve stalinskou diktaturu autor zdůraznil, že se jeví jako rozhodující „spojení politického monopolu vládnoucí strany se státním monopoem hospodářské činnosti“ s tím, že státní hospodářský monopol zničil hmotnou základnu pro ideovou a politickou různost.⁴⁹

Stalinismus na základě archivních materiálů dlouhodobě studuje ruský badatel Oleg Chlevňuk, který se také podílel na přípravě a vydávání řady edic dokumentů a pramenů. Jeho poslední autorskou prací je kniha *Chozjain*, která pokrývá celé období stalinské diktatury, a v níž autor zúročil své dlouhodobé zkušenosti.⁵⁰ Chlevňuk zdůraznil, že hlavním výsledkem vnitrostranického boje na vrcholu VKS(b) byla postupná stalinizace politbyra, jejíž konečná fáze se kryla se zahájením urychlené industrializace a kolektivizace. Vítězství nad tzv. pravicí a stalinská transformace byly pak podle Chlevňuka důležitými etapami v přechodu ke Stalinově „osobní“ diktatuře.⁵¹

Skutečnost, že se v SSSR vytvořil systém osobní diktatury, plně potvrzují i dokumenty začleněné do zmíněné edice „Perepiska. Stalin i Kaganovič“, z nichž je zřejmé, že Kaganovič a ostatní členové politbyra se Stalinem v době jeho pobytů na dovolené na jihu země konzultovali jakékoliv rozhodnutí politbyra. Chlevňuk v této souvislosti podtrhl, že podle Stalinových návrhů se prováděly jak represe, tak „reformy“, a že ve 30. letech minulého století politbyro neschválilo žádné rozhodnutí bez Stalinova souhlasu.⁵²

Velmi rychlý růst sovětského národního hospodářství od přelomu 20. a 30. let a po druhé světové válce, stejně jako utajování řady důležitých údajů o ekonomice i sociální politice, vyvolaly diskuse o kvalitě sovětských statistik a údajů.

Zvláště archivní revoluce ukázala, že se sovětské úřady jen u mála nutných případů uchýlovaly k prezentování vyloženě nepravdivých dat. Jeho statistika dávala přednost jiným nástrojům, které znemožňovaly vytvořit si realistický celkový obraz. Jedním z oblíbených nástrojů sovětské statistiky, zvláště meziválečné, bylo využívání přepočtu na stálé ceny roku 1928, 1937 či 1940. Jeden z problémů skrytých v tomto přepočtu, kromě vlastní metodiky přepočtu (mj. otázka započtení inflace), tkvěl v tom, že každému období dominoval rozmach jiného odvětví průmyslu s jinou dynamikou růstu, úrovní cen atd. Jestliže například použijeme stálé ceny roku 1928 na hodnocení průmyslového vývoje, bude růstu dominovat velmi rychle se rozvíjející se strojírenství. Stálé ceny roku 1937 či 1940 budou ovlivněny již pomaleji se rozvíjejícím se potravinářským a spotřebním průmyslem. Jiný problém tkví v utajované a nepřiznané inflaci a jejím započítáváním do stálých cen a do indexů obecně.

Sovětská statistika si při kamuflování výsledků ekonomiky a sociálního rozvoje oblíbila indexy růstu (1928 = 100, 1940 = 500), z nichž není zřejmý základ, z něhož se propočítával růst, ani veličiny, z nichž byl index vypočítáván (ceny produkce, množství) a metodika výpočtu. Využívanou možností, jak utajit některé citlivé údaje bylo prostě je nezveřejňovat. Jednalo se například o těžbu zlata, diamantů, ale také barevných kovů apod. V nejhorším případě se sovětská statistika uchýlila k falšování údajů. Jako příklad mohou sloužit údaje o sovětském vojenském rozpočtu, které Moskva předávala Společenství národů, či případ utajování produkce obilí. Od roku 1933 byla totiž – bez oznámení – udávána sovětská produkce obilí jako tzv. biologická produkce. Jednalo se o maximální možný odhad sklizně učiněný na základě „stojícího obilí“, z nesklizených polí, aniž by se vzaly v úvahu ztráty při sklizni a dopravě, které byly značné.⁵³